М. Бигиев

МӨСЕЛМАН РУХАНИЛАРЫНЫҢ 1905 ЕЛГЫ УФА КОРЫЛТАЕНДА КАРАЛГАН КАЙБЕР ПРОЕКТЛАР[1]

Әбү әс-Согуд әфәнде Әхтәм җәнапләренең собрание хакында фикере

1. Собрание мөселманнарның бөтен рухани эшләре хакында баш мәркәз мәхкәмә улып, биля васита [турыдан-туры] тугры дахилия назараты [эчке эшләр министрлыгы] илә эш күрер.

2. Баш мәркәз собрание тәхет идарәсендә [идарәсе астында] урта дәрәҗә собрание мәхкәмәләре дә хаҗәт кадәренчә тәэсис кылынып, мәхәлләләрнең мәктәп-мәдрәсәләрнең һәммә эшләренә биля васита нәзарат итәрләр [идарә итәрләр, күзәтерләр].

3. Баш һәм урта собрание әгъзалары халык ихтыяры илә сайланыр. Мөфти император хәзрәтләренең фәрманы илә, баш собрание әгъзалары дахилия назаратының тәсдыйкы илә, урта собрание әгъзалары баш мәркәз собрание тәсдыйкы илә тәгаен кылыныр.

Һәр интихаб [сайлау] мувәкъкать [вакытлы] улыр, интихаб дәфтәренә кайд кылыначак [беркетеләчәк] кандидатлар өчен махсус бер низам төзелер. Һәр мөселман сайланмак хакына малик улып, ялгыз руханиларга хас улмас.

4. Мәркәз һәм урта собраниеләргә 1418 статьяда бәян кылынмыш хокук өстенә вәкыфларны идарә итмәк, яңа мәсҗед бинасына, яңа мәхәллә тәэсисенә рөхсәт вирмәк хакы да вирелер. Архитекторга җәһәте илә вилаят правлениеләре мөдахәлә [катышу, кушылу] итмәс.

5. Мөселманнарның рухани идарәләре хакында мөфассал канун маддәләре төзү өчен, хөкүмәт адәмнәре илә бәрабәр мөселманнарның мөмтаз галимнәре, могтәбәр зыялылары рәи сахибы улмак сыйфаты илә хазир улса иде. Мәхкәмәләрдә, хөкүмәт идарәләрендә, комиссияләрдә мөселманнарга гаид бер мәсьәлә каралачак улыр исә, мөфти һәрвакыт хозури лязим әгъзалардан хисап кылынса иде.

6. Баш мәхкәмә хөкеме һәрвакыт һәр хосуста соң хөкем улыр, шикаять хакында малик улмас. Баш мәхкәмә дахилия назаратына табигъ исә дә, карарларын дахилия назараты тәгъйир итәмез [үзгәртәбез, алмаштырабыз]. Әгәр дә баш мәхкәмә хөкеме билкөлли [бөтенләй, тулысынча] закон әсасларына хилаф [каршы] исә, яхуд дәүләт өчен зарары вар исә, яхуд чит милләт кешеләре-

---

[1] Җарулла Муса. Ислахат әсаслары. Пг.: М.-А.Максутов типографиясе, 1917. Б. 91–105. Дәвамы. Проектларның бер өлеше «Фәнни Татарстан» журналының 2 нче һәм 3 нче саннарында дөнья күрде.

нең, җәмгыятьләренең хаклары заегъ [югалган] улачак исә, шул тәкъдирләрдә генә дахилия назараты баш мәхкәмә өстеннән вәзирләр [министрлар] мәҗлесенә я Сенат тәфтишенә [тикшерүенә] мөрәҗәгать итәр.

Самара ахунды Шиһабеддин хәзрәт ляихәсе

Корылтай мәҗлесләренең мөзакәрәләренә [фикер алышуларына] хәзерлек юлы илә улса кирәк, Самара ахунды Шиһабеддин хәзрәт Минуш җәнапләре тарафыннан да 33 маддәлек бер ляихә язылмыш. Әүвәлге ляихәләрдә юк маддәләрен бу раддә нәкыль итәем:

15. Ибтидаи мәктәпләргә мөгаллим тәгаен кылыныр исә, мәхәллә имамы тәгълим вазифаларыннан азат улыр.

23. Имам улачак адәм шәһадәтнамәсе буенча һәр никадәр мөстәхикъ [хаклы, лаеклы] исә дә, әүвәлге указда имам-хатип дәрәҗәсеннән зиядә [артык] дәрәҗә вирелмәс. Ибтидаи мәктәпләрдә ике сәнә тәгълим итмәенчә мөгаллимлек указы, өч сәнә мәдрәсәдә тәдрис итмәенчә мөдәррислек указы, биш сәнә гүзәл хезмәт күстермәенчә ахундлык указы вирелмәс.

25. Имтиханда тәгаен кылыначак дәрәҗә дүрт булыр: 1) имам, 2) мөгаллим, 3) хатип, 4) мөдәррис. Тәхсил кылынмыш голүмнең, мәгълүматның кәсрәтенә [артыклык, күплегенә], кыйлләтенә [азлыгына] бакып.

26. Мәдрәсә дәресләрен тәмам итүдән шәһадәтнамәсе юк шәкертләр имтихан кылынмас.

30 Мәктәптә мөгаллим юк исә, тәгълим итмәк вазифасы имамнарга лязим улыр.

32. Мәктәп, мәдрәсәләрдә тәгълим, тәдрис мәҗанән [түләүсез, буш] улыр, таләбәләрдән бәдәл [бәя, хак] алынмас, иҗратсыз улыр. Мөгаллимнәргә, мөдәррисләргә айлык вазыйфә [хезмәт хакы] вирелмәс, бәлки мөгаллимнәрнең, мөдәррисләрнең мәгыйшәтләрен тәэмин итмәк кифаяләрен [җитәрлек булуын] вирмәк мәхәллә җәмәгате өстенә инсаният моктәзасы улмак [кирәксенелгән, лязим булган] әүзәрә шарт кылыныр.

33. Тәгълим, тәдрис эшләрендә иҗтиһад [тырышлык] итеп, имтияз [өстен булу] кәсеп итәчәк мөгаллимнәргә, мөдәррисләргә һәр биш-ун сәнәдә бер дәфга [кат, тапкыр] мөкяфәт [хезмәт бәрабәренә бирелгән премия, бүләк.] сәрмаясы тәшкил кылыныр. Мөкяфәт сәгать кеби гайни [әһәмиятле], бакый [мәңгелек] ула булачак шәйләрдән вирелер.

Галимнәр мәҗлесенә бәлки лязим улыр хыялы илә улса кирәк, мәрхүм мөфти Мөхәммәдьяр әфәнде Солтанов җәнапләре дә 70 маддәдән гыйбарәт бер проект язмыш. Тәрҗемәсе көтепханәмдә вар. Пректта яңа бер шәй юк, бәлки 11 нче томда мөселманнарның идарәләренә гаид (1672–1342) маддәләрдән зиядәсез тәртипсез туплама бер шәһдер. Мөхтәрәм Риза әфәнде хәзрәтләренең гүзәл ляихәсе беркәсендә улса кирәк. Мөфти ляихәсе мәҗлес мөзакәрәләренә вирелмәмеш. Закон статьялары тәрҗемәләре илә бәрабәр

мәҗлестә укылдыкыннан соң, хаҗәте дә, файдасы да, әлбәттә, юк иде.

Голяма мәҗлесләрендә хәзрәтләр кулында ул вакыт хәзер улмыш ляихәләрне, маддәләрне яздык. Ул ляихәләрдән, ул маддәләрдән интихаб кылынып алынмыш маддәләрне дүрт хәзрәттән тәшкил кылынмыш бер һәйәт [комиссия] ике көн эчендә язып хәзерләделәр. Һәммә хәзрәтләр тарафыннан имза мөфти хәзрәтләренә тәслим иттеләр. Остаз мөхтәрәм Риза әфәнде хәзрәтләренең ляихәсеннән тәхриф кылынып [язылган сүзләрне үзгәртеп] интихал [әдәби караклык, плагиат] кылынмыш кеби бер шәй иде.

Мохтәлитъ һәйәт
[катыш комиссия]

Сигез дәфга [тапкыр] тупланмыш голяма мәҗлесләре – корылтай үзенең мөзакәрәләрендә, хезмәтләрендә гүзәл сурәттә иҗтиһад илә биш көн дәвам итеп, 1905 сәнә апрель 15 ндә җомга көн хәер сәгатьтә тәмам улды, ябылды. Йосыф әфәнде Акчура гаризасында мөзтәрәм могтәбәр алты зат тарафыннан таләп кылынмыш әүвәлге рәҗа бәркәсендә [кәгазь битендә] улса кирәк, корылтайда хәзрәтләрнең биш көн иҗтиһадлары сәмәрәсендә [нәтиҗәсендә] хәзерләнмеш карарлары тәртип итеп, тәһзиб итеп [төзәтеп], тәрҗемә итмәк өчен мөфти хәзрәтләре тарафыннан бер мохтәлитъ һәйәт дәгъвәт кылынды. Һәммә маддәләрен закон статьялары формаларына куймак, косурлары булынып исә тәгъмир итмәк [яңартылды, төзекләндерелде]; я хаталары, я зарарлары булыныр исә, ислах итмәк вазифалары да шул һәйәтнең әманәтенә вирелде.

Һәйәт әгъзалары:

1) Котлугмөхәммәт мирза Баһадиргәрәй угылы Тәвкилев, полковник, Бәләбәй шәһәрендә уездный предводител; Җансолтан Чуак угылы Сәйдалин (Сәедгали), Троицки окружной суд әгъзасы;

2) Габдулла Тимур угылы Тимуров, Уфа окружной суд әгъзасы;

3) Сәлигәрәй Сәедхан угылы Җантурин, Уфимский губернский присутствиеда әгъза;

4) Әбуссогуд Габделхалик угылы Әхтәм, Казан палатасы хозурында земельный дәгъваи вәкиле;

5) Сәедгәрәй Шаһиәхмәд угылы Алкин, Казан палатасы хозурында земельный дәгъваи вәкиле;

6) Ризаэддин Фәхреддин угылы, имам, мөдәррис, ахунд; собрание әгъзасы, бөек әсәрләр сахибы;

7) Дамелла Габдулла хәзрәт Габделкәрим угылы Апанай, Казанда имам, мөдәррис.

8) Ибраһим әфәнде Хәрәмшаһ угылы Акчурин, фабрикант, әдип.

9) Мөхәммәдзакир Мөхәммәдсадыйк угылы Рәмиев, әдип, әгъниядан [байлардан] беренче дәүләт думасында әгъза.

10) Мөхәммәтйосыф Мөхәммәтәмин угылы Дибирдиев, фабрикант, суфый.

Шул һәйәтнең мәҗлесләре апрель 18 дүшәнбедән апрель 20 шәһаршәнбе көненә кадәр

дәвам итеп, өч көн эчендә бишалты мәҗлестә мөзакәрәләрен тәмам итмеш исә дә, русча иншасы, закон статьяларына муафыйк шәкелдә тәртип хезмәтләре 1905 сәнә 3 нче май көннәренә кадәр дәвам итеп, чәршәнбе көн рәбигыль әүвәл 12 дә тәмам улмыш.

Соң 13 көн дәвам итмеш хезмәтләр ялгыз Ибраһим әфәнде Акчурин, Әбуссогуд әфәнде Әхтәм, Закир әфәнде Рәмиев җәнапләренең иҗтиһадлары бәрәкәсендә тәмам улып, араларында бераз тәфавет [аерма] вар өч-дүрт нөсхә ляихәләрнең табгы кылынып Русия мөселманнары арасында интишарына [таралуынаа, җәелүенә] юл ачты. 1) бере имамнар ляихәсе, 2) Йосыф әфәнде Акчура ляихәсе, 3) Уфа башкортларының ляихәсе.

Маддәләренең саннары, тәртипләре, гыйбарәләре җәһәте илә шул өч ляихәдә бераз тәфавет вар исә дә, мәфһүм [аңланган] максуд җәһәте илә һәммәсе бердер.

«Корылтай» исемле әсәрендә бәянына күрә, остаз мөхтәрәм Риза әфәнде хәзрәтләре мохтәлитъ һәйәт мәҗлесләренең башыннан ахырына кадәр хазир улыр [шунда булыр] имеш, ләкин рәи вирмәк хакына малик улмак сыйфаты илә дәгел, бәлки истифсар [сорап белү, тулы аңлатуны сорау] хаҗәт улыр исә, маддәләре бәян итмәк мөшавәрәт [киңәшләшү] вирә белмәк сыйфаты илә.

«Корылтай» исемле әсәрендә мөхтәрәм Риза әфәнде әйтә: «Корылтай мәҗлесендә мөмкин кадәр хазир улып, олуг-кечек шәйләрнең һәрберен өстендә язып тормак һәвәсендә улмыш исәм дә, собраниедә мәшгулиять [эшчәнлек] көннәре улдыкыннан, хазир улмак мөмкин улмады. Буның илә бәрабәр, гаять җөзьи иң әүфак шәйләр хакында кат-кат мөзакәрәләре, кояш кеби ачык гыйбарәләре дә тәҗаһел кылып [белмәмешкә салышып], истифсарлары күңелләре рәхәтсезлек авырлык вирдекләренә күрә, байтак мәҗлесләре үз арзум илә тәрк итәр идем. Фәкать мохтәлитъ һәйәт мәҗлесләре корылтай мәҗлесләренең тәмам хилафына иде: күңелемдә бөек бер нәшат [шатлык, сөенеч] пәйда итте. Һәр никадәр гадәтем хилафына уларак бөтен төннәрне ул раддә лязим килмеш исә дә; нә тәнемдә, нә рухымда һичбер рәхәтсезлек әсәре хис итмәс идем. Билгакес [киресенчә], сохбәтләрнең сузылмасын мөзакәрәләрең, узанмасын гыйбта итәр [берәүдәге яхшы якларны күреп үзендә дә шуны булдырырга теләр, кызыгыр] идем. Бу раддә сөальләр, җаваплар гаять мохтәсар [кыска] сурәттә кәчер, һичкем тарафыннан бер шәй истифсар ителмәксезен сәгатьләр узар иде. Мохтәлитъ һәйәт мәҗлесләренә мөфти хәзрәтләренең тәклифе [көчләп кушуы] илә һәр никадәр арзум хилафына уларак кердем исә дә, бөек истифадәләр итеп [файдаланып], камил хошнуд [шат, канәгать] улып чыктым. Һәм дә ляихәмдә бәгъзе маддәләрнең хаталарын да тасхих иттем [төзәттем, дөресләдем]. Мәсәлән, 35 нче маддәдә «Казыйларны Сенат тәсдыйк итәр» сүзем кеби. Мәэмүрләрне [чиновникларны] тәсдыйк итмәктә Сенатның

һичбер дәхеле [катнашы] булынмас имеш, аңладым».

«Корылтай» исемле әсәрендә галимнәрнең мәҗлесләрен интикад [тәнкыйть] юлында мөхтәрәм Риза әфәнде хәзрәтләре димеш:

«Корылтай мәҗлесләрендә хазир улмыш хәзрәтләрнең әксәре мөфти җәнапләренең дәгъвәты илә хазир улмышлар исә дә, бәгъзеләре дәгъвәтлы дәгел иде. Дәгъвәт кылынмыш хәзрәтләрнең дә бер кыйсеме бәгъзе бәһанәләр [сылтау, сәбәпләр] күстереп хазир улмады. Шул илә ки, корылтай мәҗлесләре дә дәгъвәтлылар илә дәгъвәтсызлардан мохтәлитъ димәк җаиз [дөрес, яраклы] иде. Буны язмак бер җәһәттән мөнасиб дәгел исә дә, дигәр бер җәһәттән гаять мөһим бер ноктадыр. Бинаән галәйһи укучыларны хәбәрдар итмәк лязимдер. Зарфадан мөрәккәб [кушылган, бергә җыелган] бер җәмгыятьтә: «Корылтай һәйәте собрание тарихында иң беренче гүзәл һәйәт гад кылына [исәпләнә] белерме? Шул бапта фикереңез ничәдер?» – сөаленә мохатиб [эндәшүче, сүз алып сөйләүче] улдым. Шул сөальгә һич тәфәккер итмәй [фикерләмичә, уйламыйча]: «Һәр никадәр әгъзалары арасында гаять бөек, мөстәгыйд [сәләтле, булдыклы] затлар вар исә дә, заныма күрә [минемчә], иң гали һәйәт дәгел иде, буннан да гүзәл һәйәт дәгъвәт кылына булыр иде», дия җавап вирмеш идем. Гаҗәлә [ашыгычлык, тизлек] исә дә җавабым тугры иде. Дөрест, корылтай эчендә бөтен фикерләрен ихлас һәм иҗтиһад илә эш юлында сарыф итүче әфәнделәр вар иде, ләкин бөтен арзулары эш чуалтмак, зиһеннәрне саташтырмак, мөзакәрәләрне истикамәттән [дөрес юлдан] чыгарып арага ялгыз магаләтъ [ялгыш, хата] төшермәктән гыйбарәт затлар да вар иде. Ул илә адәмнәр илә мөһим мәсьәләләрне мөзакәрә кылып хәл итмәк түгел, бәлки көтүче ялламак та авыр улыр, дия берничә хәзрәт тәәссеф лисаны илә бер кач дәфга сөйләде. Озын мөзакәрәләр соңында тавыш вирдерелеп карар галямәтләре язылдыктан соңра «Мин әле аңламый калдым, нә иде?» диюче адәмнәр дә күрелер. Хәтта бер аралык, мәҗлестә садырат [рәислек] иткән зат: «Хәзрәтләр! Мөзакәрәләрне ихлас илә, дикъкать илә тыңлавыңызны рәҗа кылам! Әгәр дә аңламый калучы адәмнәр булса, тавыш вирдерүдән мөкаддәм игълан итсеннәр иде. Тавыш вирдерелеп, карар кабул кылындыктан соң һичкем сүзе мәсмугъ улмас [ишетелмәс]». «Бу илә мәҗлесләрдә бу илә сүзләрне һәркем үзе белмәк лязим исә дә, нә чара, аякка калкып, мәҗлес рәисе сыйфаты илә ихтар итәргә мәҗбүр улдым», – диде. Бер адәм гомумгә мөтәгалликъ [бәйле, мөнасәбәтле] мәҗлесләрдә кабул кылынмак шәрәфенә наил улмыш исә, әгәр дә тавыш вирмәк хакына да малик улыр исә, гаять инсаф, камил игътибар үзрә вазифаларын ифа итмәк лязим улыр. Мәҗлестә я бөтен көчеңне сарыф итеп хезмәт ит, яхуд башкаларның хезмәтләренә дә манигъ [тоткарлаучы] улмамык өчен истигъфа ит [хезмәттән азат ител] тә, чык, кит. Юкса, эшчеләр арасына кереп тә, эшләренә ма-

нигъ улып тормак гакыл вә инсаф шәригатенә керү җаиз дәгелдер. Буны тәнзыймат [тәртипкә салу] язучылар да кабул итмәсләр, тупрак казучылар да тәхәммел итмәсләр [түзмәсләр, чыдамаслар]». Мөхтәрәм Риза әфәнденең сүзләре бу рәддә тәмам улды.

Корылтай мәҗлесләрендә мөзакәрә кылынмыш мөтәгаддид [күпсанлы] ляихәләрне югарыда яздык. Ул ляихәләрдән интихаб кылынып [сайлап алынып] хәзрәтләр тарафыннан имзаланып мөфти хәзрәтләренә, соңра мохтәлитъ һәйәт ислахына вирелмеш ляихәне дә зикер иттек. Бөек галәбәлек [өстенлек, җиңү] арасында аз мөддәт эчендә ул җирдән, бу җирдән алмак ысулы илә язылмыш маддәләрнең ислах кылыначак җәһәтләре, шөбһә юк, гаять күп улыр.

Мохтәлитъ һәйәтнең сәбатлы [үзгәрмәүчән, даими], җиддиятьле иҗтиһады илә ислах кылынмыш тәртип кылынмыш, русча язылмыш ляихә маддәләренең тәрҗемәләрен «Уфа ляихәсе» исеме илә бән бу рәддә нәкыль идәем.

Инсаф фәрманына инкыяд итеп игътираф итмәк безгә лязимдер: Уфада корылтай мәҗлесләре дә, мохтәлитъ һәйәте мәҗлесләре дә безем иҗтимагый хәрәкәтләремезнең башы, бәрәкәтле бисмилласы, куәтле әсасы иде. Уфа ляихәсе соң тугмыш ляихәләрнең гакыллы анасы иде. Бән буны игътираф идәрем. Бунең илә бәрабәр Уфа ляихәсенең мәәхәзен [чыганагын] дә бәлки тәгаен идәрем. Иншалла.

Уфа ляихәсе

I
Мөселманнарның хокук динияләре

1. Русия дәүләтендә төп законнарның куәте илә тәэкид [раслау, ныгыту] һәм тәсдыйк кылынмыш хокук әсасы илә бәркәсендә [кәгазендә] Русия мөселманнары камил хокуклы граждан улмак сыйфаты илә һәрбер мәдәни хокукта асыл руслар илә тәмам бәрабәр улып, үзләренең диннәрендә дини эшләрен әда [үтәү] хосусларында һәр җирдә һәр вакыт там тарлык кылынмас, тәхдид улынмас [чикләнмәс]. Хәят динияләре һәрвакыт һәр хосуста шәригате исламия хөкемнәренә һәр җәһәт илә муафыйк улыр.

(1 нче том, 1 нче кыйсемдә 42–45 маддәләр. 11 нче томда 1 маддә. Төп законнарның 1906 сәнә нәшерендә, 86 нчы маддә. 1905 сәнә октябрь 17 манифесты, 1904 сәнә декабрь 12 указы, 1906 апрель 17 дә министрлар комиссиясе тәсдыйк итмеш низамнар).

2. Шәригате исламия инсанның ялгыз иманына, ялгыз гыйбадәтенә мәхсур [чикләнгән] калмаеп, бөтен ихтыярый гамәлләрен, иҗтимагый хәятнең бөтен җәһәтләрен ихата итәр, һәммәсе хосусында үзенең тәгълиматларын бәян итәр. Хокук диния мәдәни хокукларның әксәрен шамилдер [күбесен эченә алган]. Буңа күрә, хөррияте диния әсасы илә бәрабәр Русия мөселманнарына закон куште илә тәэкид кылынып гали әт-тәфзыйл [артыклык] бәян кылыначак шул

хокукларны да үзләренең ихтыярларына тәслим итмәк лязим улыр: 1) дини гамәлләрне, рухани хаҗәтләрне, шәргый рәсүмнәрне [салым, налогларны] һәр җирдә һәрвакыт һәрбер тарикъ [ысул, метод] илә бәян итмәк хакы, 2) мөселманнарның дини, иҗтимагый эшләрен идарә итмәк өчен, шәригате исламия әсасларына муафыйк тарызда [файдалы тәртиптә] тәртип кылынмыш рухани идарәләрне, руханиларны тәэсис итмәк, 3) мәсҗедләрен, гыйбадәтханәләрен үз ихтыярлары илә бина итмәк, 4) шәригате исламия рухына һәр җәһәт илә муафыйк ысулда үзләренең балаларын тәрбия итмәк, 5) үзләренә махсус каберстаннарга һәр җирдә малик улмак, 6) һәм голүме диния, һәм мәгариф гомумия тәгълим итеп, ислам балаларын дини-милли рухта тәрбия итмәк өчен ибтидаи, урта, бөек мәктәп-мәдрәсәләр ачмак; һәр җирдә һәрберендә үз лисаннарында тәгълим итмәк, 7) рухани, дини максатлар намына сәрмаялар тәшкил итмәк, мәнкуль [күчерелгән] гайре мәнкуль милекләргә малик улмак; ул сәрмаяларны, ул милекләрне үз ихтыярлары илә идарә итмәк, 8) мәхәллә кеби, мөтәвәллилек кеби халык идарәләре хозурында һәр җәһәте үзләренең ихтыярларында улмак шарты илә әукаф тәэсис итмәк, 9) мирас кеби гаилә мәсьәләләре кеби мөселманнарның ялгыз үзара мөгамәләләренә гаид һәммә эшләрне һәр хосуста шәригате исламия хөкемнәрен муафыйк ысул әүзәрендә һәр җәһәт илә тәнзыйм итмәк [тәртипкә салган].

II
Рухани идарәләре

3. Мөселманнарның өмуре динияләренә [дини эшләренә] өч дәрәҗә рухани идарәләр нәзарәт [идарә] итәр: а) собрание, мәхкәмә шәргыя намында баш идарә, мәркәз идарә; б) вилаять мәҗлесләре, в) мәхәллә руханилары.

4. Баш идарә Уфада улыр. Кырым һәм Закавказие мөселманнарыннан башкалары һәммәсе Уфа идарәсенә табигъ улыр [буйсыныр]. Даирәсенә дахил [әйләнә-тирәсенә кергән] бөтен мөселманнарның бөтен дини эшләренә Уфа собраниесе баш идарә улыр.

5. Баш идарә ике шөгъбәдән мөрәккәб улып; рәис, алты казый, бер секретарь, архивариус, юрисконсульт, канцелярия хадимнәреннән тәшкил кылыныр.

6. Вилаять мәҗлесләре мәхәлләләр хисабы илә игътибар кылыначак районнарда тәэсис кылыныр. Һәр районда 100 мәхәллә һәм зиядә ула булыр. Районнарны тәшкил итәр икән, киңлек, халык күплек, юл уңайлык җәһәтләре, ягъни мәҗлесләрнең вазифаларын хезмәтләрен асатлаштырачак я авырлаштырачак хәлләр хисапка алыныр.

7. Вилаять мәҗлесләре дә баш идарә кеби бер һәйәт көллиядән гыйбарәт улып; вилаять казыйсы рәис, мәхәлләләр ихтыяры илә мөдәррисләрдән, хатипләрдән сайланмыш ике әгъза, канцелярия мәэмүрләре: бер кяргәзар, берничә катипләрдән тәшкил кылыныр.

8. Мәхәллә руханилары – җамигъ хозурында, мәхәлләләрнең һәрберенә үзенә махсус рухани-

лардан гыйбарәттер. Мәхәллә әксәрият илә бер карья җәмәгате улып, руханилары ляәкалле бер имам, бер мөәзин улыр.

9. Һәр мәхәллә үзенең тәшкиле дәкыйкасында җәмәгать арасыннан мөтәвәллилек өчен инабәтле өч адәм интихаб итеп, мәҗлес васитасы илә баш идарә тәсдыйкына тәкъдим итәр.

Мөтәвәллилек мәсҗед, мәктәп, мәдрәсә вәкыфларын идарә итеп; мәктәпнең, мәсҗеднең руханиларның җәмәгать тарафыннан илтизам кылынмыш нәфәкаларын тәэмин итәр.

Мөтәвәллилек иске мәхәлләләрнең дә һәрберендә, әлбәттә, тәэсис кылыныр.

III
Рухани идарәләрнең хокуклары, вазифалары

10. Мөселманнарның рухани идарәләре дәүләт идарәләре кыйтарында [рәтендә], мәркәз һәм вилаять идарәләренә закон куәте илә виреләчәк хокукларның, имтиязларның һәрбере илә истифадә итәр.

(Законнар мәҗәлләсендә 2 нче томда вилаять идарәләре хакында низамнар).

11. Баш идарә – собрание һәммә дини мәсьәләләрне шәригате исламия хөкемнәренә муафыйк кылмак шарты илә, катгый һәм ниһая сурәттә хәл итәр. Үзе бөек вилаятьләрнең надзорына табигъ улмак җәһәтендә биля васита я хөкемран Сенатка, я дахилия назаратына табигъ улыр. Шул табгыят ялгыз ихтисаб [хисап бирү, отчет бирү] юлы илә улып, рәһбәрлек [җитәкчелек] тарикы илә улмас.

12. Собрание, баш идарә улмак сыйфаты илә бәрабәр, һәммә мөселманнарның баш мәхкәмәләредер. Үзенә табигъ руханиларның, рухани идарәләрнең һәммәсенә риясәт итәр, рәһбәрлек итәр; вазифаларын, хезмәтләрен ифа итмәмәкләре хосусларында ихтисаб итәр; косурлары булыныр исә, мәсьүлиятькә [җаваплылыкка] дәгъвәт итәр; мөнасиб җәзаларын да тәгаен итәр. Карарларын, хөкемнәрен үзенә табигъ органнар васитасы илә яхуд вилаят, уезд, волость администрацияләре куәте илә тәнфиз итәр [өстенә йөкләнгән вазифаларын үтәр]. Әгәр дә собрание карары, низами мәхкәмәләрнең карарлары кабилиятеннән улып, мәсәлән: мал түләмәк, мал кайтармак кеби эшләрне адәмнәрнең беренә илзам кеби хөкемнәрдән гыйбарәт улыр исә, бу илә сурәтләрдә ике тарафның бере разый улмаса, собрание һәрберенә карарнамә виреп, тәнфиз иттермәк өчен низами мәхкәмәгә мөрәҗәгать итәр.

13. Вилаять мәҗлесләре дә һәйәт көллиядән гыйбарәт улып, урта идарә улмак сыйфаты илә дә баш идарәгә биля васита табигъ улып, үз даирәсенә дахил мәхәлләләргә руханиларына биля фасла нәзарәт итәр. Урта мәхкәмә улмак сыйфаты илә мәхәллә руханиларының карарларыннан хәлләреннән хәрәкәтләрдән халыкның шикаятьләре хосусларында истинаф мәхкәмәсе улыр.

14. Вилаять мәҗлесләренең һичбер карары ниһая улмас, наразый тараф һәрбер хосуста баш идарәгә шикаять итә булыр. Идарәи милкия эшләрендә (ягъни административный эшләрдә),

идарәи малия (ягъни хозяйственный эшләрдә), вәкыфларга нәзарәт тәдбирләрендә, вәкыф я мәхәллә мөтәвәллиләрен ихтисаб хосусларында, мәктәп-мәдрәсәләрдә тәгълим-тәрбия вазифаларында вилаять мәҗлесләренең рәиләре, карарлары булыныр исә, тәнфиздән мөкаддәм, собрание мәхкәмәсенә, нәзыйрына тәкъдим итәрләр.

Вилаять мәҗлесләре һәрбер хосуста баш идарә тәгълиматына муафыйк хәрәкәт кылып, үзенең карарларын тәнфиз җәһәтләрендә баш идарә хокукларына, вазифаларына малик улыр.

15. Вилаять мәҗлесләре, дәүләт идарәләре кыйтарына дахил улып, рухани-дини һәм дә тәгълим-тәрбия эшләрен идарә хосусларында уезд идарәләренә мөсави улыр. Хөкүмәт идарәләренә, вилаять идарәләренә ялгыз собрание васитасы илә мөрәҗәгать итә булыр. Җәбрән [ирексезләп, көчләп] тәнфиз итмәк хаҗәт сурәтләрдә вилаять мәҗлесләре үзләренең карарларын собрание нәзыйрына тәкъдим итәр. Уезд, волость, карья начальстволары илә вилаять мәҗлесләре биля васита мөгамәлә итәр, мәҗлеснең мәшруг таләбәләрен тәнфиз җәһәтләрендә ул начальство мөсагадә (содействие) итәр. Ләкин идарәсе үзенә тиеш хезмәтләрне мәҗлес гражданский властьларның һичберенә тәклиф итмәс.

16. Баш имам мәхәлләдә рухани идарә улмак сыйфаты илә, җәмәгатьнең рухани-дини бөтен хаҗәтләрен әда итәр. Гыйбадәтләре, дини рөсүмнәре, хаҗәтләре әда хосусларында имам мөстәкыйль улыр, һәм дә җәмәгатьнең рухани хакимнәре улып; собрание, вилаять мәҗлесе, мөфти, казый тәгълиматы илә хәрәкәт итәр. Идарә хокуклары җәһәтендә мәхәллә руханилары, карья идарәләре дәрәҗәсендә улыр.

17. Мөселманнарның рухани идарәләренең һәммәсендә һәр хосуста лисан төрки улыр. Рухани идарәләренең мөһерләре һәм рус һәм төрки лисаннарда язылыр.

IV
Рухани идарәләренең нәзыйрына гаид эшләр

18. Түбәндә бәян кылыначак эшләрне биля истигъмаль үз ихтыярлары илә идарә итмәк хокукы – мөселманнарның рухани идарәләренә махсус улыр:

а) гыйбадәтләр тәртибе, гомумият илә сөннәт динияләр,

б) рухани хаҗәтләре ифа итмәк,

в) шәригате исламия хөкемнәренә муафыйк никахларны гакыд итмәк [сүз бирешү], хаҗәт улыр исә, талак икънаг итмәк [ризаландыру] хокуклары; шәригате исламия хөкемнәренә һичбер җәһәт илә тәхдид [чикләү] булынмамык шарт илә;

Кайд [беркетү, теркәү]: шул көнге закон статьяларында һәм дә редакционная комиссия проектларында вар тәхдидләрнең һәрбере алга кылыныр.

г) никах, талак, вилядәт, вафат хосусларын забыт [язып кую, теркәү] итмәк өчен метрика дәфтәрләре тотмак. Буңа гыйлавә [өстәмә, кушымта] духовный консистория уставының 265 нче статьясы илә Православный епархиальный ведом-

стволарга вирелмеш тәфтиш хакы мөселманнарның рухани идарәләренә дә виреләчәк[1];

д) гаилә низагларын фасыл итмәк (мәсәлән: мөһер, нәфәка, балалар нәфәкасы; никах хөрмәтенә, никах хокукларына ригая хосуслары), шәригате исламия ысулына муафыйк сурәттә мирас, васыять мәсьәләләрен хәл итмәк;

е) бар мәхәлләләргә нәзарәт итмәк, мәхәллә эшләренә тәртип вирмәк; яңа мәхәлләләрне ачмак, идарә итмәк; мәсҗедләргә, гыйбадәтханәләргә, каберстаннарга нәзарәт итмәк;

ж) руханиларга, рухани идарәләргә нәзарәт итмәк;

з) мәхәлләләргә руханиларны хәзерләмәк хосусларында иһтимам [кайгырту] итмәк, руханиларны имтихан итеп, мәнсабларына [хезмәт урыннарына] тәсдыйк итмәк;

и) руханиларның интихабларына нәзарәт итмәк, интихаб эшләрен тәфтиш итмәк;

к) мәктәп, мәдрәсә, мәсҗед биналарына мөсагадә итмәк, тәгъмир (төзәтү) эшләренә рөхсәт итмәк;

л) мөселманнарның дини, рухани хаҗәтләрен тәэмин намына сәрмаяләр тәдарек итмәк [хәзерләү, эзләп табу]; әһле исламның ваҗиб садакаларын, зәкятләрен, хәйратларын бәйтелмалда җәмигъ итеп, хифзы итеп, дини-милли хаҗәтләр юлына сарыф итмәк; әһле исламның вәкыфларын тәэсис кылып, хифзы итеп, идарә итеп тәгаен кылынмыш җәһәтләренә сарыф итмәк.

м) ислам балаларын динимилли рухта тәрбия вазифаларына иһтимам итмәк; ятимнәрне, ләкытларны (ташландык балаларны) тәрбия итмәк; шәригате исламия фәрманы илә фарыз кылынмыш мәҗбүри мәҗанән [түләүсез, буш] тәгълим гомуми вазифаларын фигълиятькә [тормышка] чыгармак өчен һәр җирдә һәр нәүг мәктәп-мәдрәсә ачмак, һәрберенә заманның мәкяннең [торган җирнең] хәленә күрә программ тәртип итмәк.

о) мөселманнарның низагларын солых юлы илә тәфтиш итмәк фасыл итмәк хокукы.

V
Баш идарәи рухания икътидарына гаид эшләр

19. Баш идарә – собрание үзенә гаид эшләрне мөхакәмә хосусында, өч һәйәттән гыйбарәт улыр, бере – гомуми һәйәт, дигәрләре – шөгъбә һәйәтләр.

Югары маддәдә бәян кылынмыш эшләрдән гомуми һәйәт икътидарына шул эшләр гаид улыр:

– гыйбадәт хосусларынамы, мөгамәлә бабларынамы да мөтәгалликъ гомуми мәсьәлә динияләр, исламият гакыйдәләрен, тәгълимнәрен пакьлектә,

[1] Бер адәмнең вилядәте метрикә дәфтәренә кайд кылынмаеп калмыш исә, яхуд метрикәдә бер иштибаһ (шикләнү) булыныр исә, мәсәлән: көннәрдә, айларда тәфавет (аерма) кеби, яхуд үзенең я ата-анасының исемнәрендә башкалык кеби, яисә сөйләнеп мак шөбһәсе кеби сәбәпләрдән метрикәдә бер иштибаһ чыгар исә, метрикә дәфтәрен төзәтмәк, ата-анасыннан ул адәмнең нәсәбен мәгълүм мөгаен тариклар илә исбат итмәк хакы Духовный консистория уставының 265 нче статьясы илә Православный епархиальный ведомстволарга вирелмештер.

сафлыкта сакламак вазифалары, мөселманнарның гаилә хәятләрен, иҗтимагый хәлләрен исламият әдәпләренә, шәригать ысулларына тәүфыйк чаралары.

– Үзенә табигъ руханиларны, рухани идарәләрне ихтисаб эшләре, вазифаларында косурлары сабит улмыш руханиларны, рухани идарәләрне мәсьүлиять тәхетенә алмак ихтыяры.

– Гомуми һәйәт руханиларга шул җәзаларны тәгаен итә булыр: газел [урыннан төшерү], мувәкъкать [вакытлыча] газел, һәйәт хозурына дәгъвәт итеп тәлкыйн [төшендереп сөйләү, аңлату], гыйтаб [шелтә, орышу], тәнбиһ [кисәтү, искәртү].

– Мөдәррис, хатип, имам, мөгаллим, мөәзинлек дәрәҗәләренә имтихан итеп шәһадәтнамә виреп, һәрберен әһлиятенә күрә мөнасиб мәнсабларына тәсдыйк итмәк.

– Мөфти, казый, собрание әгъзаларын, мәҗлес рәисләрен, мәҗлес әгъзаларын интихаб эшләренә нәзарәт итмәк, бүленер исә шикаятьләрне тәфтиш итеп истинаф итмәк, интихаб кылынмыш кандидатларны тәсдыйк итмәк.

– Хөкүмәт я җәмәгать идарәләренең, мәэмүрләренең, хосусый адәмнәрнең мөһим мәсьәләләрдә таләпләренә, истифталарына җавап язмак, фәтва вирмәк, сәнәд [документ] вирмәк.

Кайд: китабе фикъһиядә ихтилафлы мәсьәләләр хакында собрание карары җиде әгъзадан гыйбарәт гомуми һәйәттә булынмак шарттыр.

– Үзләренең икътидарларына дахил эшләре мөхакәмә итәр икән, собрание шөгъбәләрендә ихтилаф чыгар исә, яхуд иштибаһ улыр исә, яисә шөгъбәләрнең карарларыннан ике тарафның бере разый улмас исә, ул илә эшләр гомуми һәйәт хозурында мөзакәрә кылыныр.

– Хөррият йортлары тәэсис итмәк гаризалары хакында кара вирмәк гомуми һәйәтнең вазифасыдыр. Ятим балаларны тәгълим-тәрбия өчен, картлык хасталык сәбәбе илә гаҗиз калмыш адәмнәрне, хезмәттән гаҗиз улып истигъфа итмеш руханиларны, тол хатыннарын, гаиләләрен һәм дә фәкыйрьлектә вафат улмыш руханиларның гаиләләрен тәрбия, тәэмин өчен чаралар тәдбир итмәк хосуслары да гомуми һәйәтнең вазифасыдыр.

– Мәктәп-мәдрәсәләрне идарә итеп ихтисаб итмәк хосусларында нәзарәт галия гомуми һәйәтнең икътидарына махсустыр.

– Гомуми һәйәт мәгърифәте илә тәртип кылынмыш программ юлында, рухани идарәләрнең яһәфтәлек, я айлык органнарын нәшер итмәк.

VI
Баш идарә шөгъбәләренең эшләре

20. Баш идарә собраниедә ике шөгъбә улыр.

21. Әүвәлге шөгъбә мөдәррис, хатип, имам, мөгаллим, мөәзин дәрәҗәләренә имтихан итеп, әһлиятьлеләренә шәһадәт вирер.

22. Яңа мәхәлләләрне ачмак, иске мәхәлләләрне тәкъсим итмәк, мәсҗедләрне бина итмәк, төзәтмәк хосусларына мөсагадә вирмәк, мәхәллә каберстаннарына нәзарәт итмәк әүвәлге шөгъбә вазифасыдыр.

23. Мәктәп-мәдрәсәләр һәммәсе собрание шөгъбәләре арасында улыр. Буңа күрә шөгъбәләргә шул вазифалар мөтәрәттиб [тәртипләнгән] улыр:

– мөселманнар хаҗәт кадәр һәр нәүг мәктәп, мәдрәсәләр тәэсис итеп, нәфәкаларын тәэмин хосусларында чаралар тәдбирләр итмәк;

Мәктәп-мәдрәсәләргә нәзарәт итмәк һәр җәһәт илә:

а) мәктәп-мәдрәсәләрне тәэсис итеп, нәфәкаларын тәэмин итмәк өчен махсус сәрмаялар тәшкил итмәк, дәүләт хәзинәсеннән хисса [өлеш, пай] алмак юлы илә, мөселманнарның хосусый хәйратларын хифзы итмәк [саклау], сарыфларын нәзарәт итәмәк;

б) мәктәп-мәдрәсә сәрмаяларын ихтыяҗларына күрә мәктәп-мәдрәсәләргә тигез тәүзигъ итмәк [тарату, бүлеп бирү];

в) мәктәп-мәдрәсәләрдә тәгълим-тәрбия ысулларының ислахына сәгый итмәк [бирелеп эш артыннан йөрү];

г) дәрес китапларын интихаб итеп тәгаен итмәк, мөфид китапларны тәэлиф итеп нәшер итмәк чараларын күрмәк, мәктәп-мәдрәсәләр өчен тәгълим әсбаблары хәзерләмәк;

д) мәктәп-мәдрәсәләрдә сыйххия [сәламәтлекне саклау] җәһәтләренә иһтимам итмәк;

е) шәкертләрнең, мөгаллимнәрнең истикамәтләренә нәзарәт итмәк, әсбаб мәгыйшәтләрен тәэмин итеп тормышларын гүзәлләштермәк;

ж) мәктәп-мәдрәсә сыйныфларын тәмам итмеш таләбәләрне имтихан итеп әһлиятләренә күрә шәһадәтнамәләр вирмәк өчен имтихан комиссияләре тәшкил итмәк.

24. Хәйрат җәһәтләренә тәгаен кылынмыш вәкыфларны, мәнкуль, гайре мәнкуль милекләрне ваҗиб садакалардан, хосусый иганәләрдән, ихсаннардан тупланмыш малларны хифзы итеп, тәүфир итеп [күбәйтеп, арттырып], тәгаен кылынмыш җәһәтләренә сарыф итмәк шөгъбәләрнең вазифасыдыр:

– бу илә милекләрнең махсус дәфтәрләрдә бөтен тәгаен кылынмыш җәһәтләрен күстәреп, мөфассал каимәләрен [баганаларын] – реестрларын тотмак;

– бу илә милекләрне кабул итмәк өчен дахилия назараты васитасы илә, хаҗәт улыр исә, рөхсәт шаһанә алмак;

– һибә [бүләк, буш бирү] васыять кеби ихсан сурәтләрендә милекнең рухани идарәләр тасрифына интикалый [күчереп урнаштыру] хосусында закон нәзарында могтәбәр рәсми вәсика [нигезле дәлил, документ] милкияләр гакыд иттермәк [сүз бирешү], ул вәсика милкияләрне иһтимам илә хифзы итмәк;

– ул милекләрне рухани идарәсе васитасы илә хифзы итмәк файдаларын җәмгъ итеп [җыеп, туплап] җәһәтләренә сарыф итмәк;

– бу илә милекләр мөтәвәллиләр яхуд рухани идарәләр кулында булыныр исә, сарыф дәхел җәһәтләрендә ул мөтәвәллиләрне, ул идарәләрне ихтисаб итмәк;

– шул милекләргә гаид мәхкәмә дәгъвалары хакында имин вәкилләр, наибләр [урынбасарлар]

икамәт итмәк [бер урында тору, яшәү];

– зәкят һәм ихсаннардан тупланмыш сәрмаяларны идарә итмәк.

1. Метрикә дәфтәрләрен хәзерләмәк, мәхәллә руханиларына тәүзигъ итмәк, кайтмыш нөсхәләрен архивта сакламак, дөрестлекләренә иһтимам итмәк, метрикә дәфтәрләре хакында имамнарны ихтисаб итмәк, икенче нөсхәләренең үзенә мөтәгалликъ вәсикалар илә тупланмыш мөбәллигълар [тапшырылган эшне җиренә җиткереп эшләүчеләр] илә бәрабәр вакытлы игадә [кире бирү, кайтару] кылынмакларына иһтимам итмәк.

2. Сайланмыш мөтәвәллиләрне тәсдыйк итмәк, мәхәллә мөтәвәллиләрен ихтисаб итмәк.

3. Икенче шөгъбә икътидарына шул эшләр гаид улыр:

– никах-талак низагларын, шикаятьләрен фасыл итмәк, гаилә хокукларына, вазифаларына даир дәгъваларны хәл итмәк;

– никахны я тәсдыйк, я фәсех итмәк;

– ирләрнең талакларын тәсдыйк итмәк, зарурәт сурәтләрендә талак икагъ итмәк;

– лиган [бер-береңә ләгънәт әйтешү] кеби, гыйннинлек [ирлек куәте булмаган] кеби гозерләр [сылтау, сәбәпләр] сурәтендә яхуд озын мөддәт мәфкудиять [югалып тору], гаиблек [юкка чыгу] кеби гозерләрнең сөбүте [чынлыгы, шиксез барлыкка килүе] сурәтендә, яхуд нәфәкадан [алименттан] баш тартмак сурәтендә хатыннарның таләбе илә тәфрикъ итмәк [аеру].

Кайд: шул фикърәдән [аерым бүлек, пункт] бәян кылынмыш гозерләргә күрә тәфрикъ имамнарның, мәҗлесләрнең икътидарыннан тыш улып, баш собрание васитасы илә шөгъбәләргә вирелер.

– талак соңында никах хокукларына даир дәгъваларны фасыл итмәк. Мәсәлән: талак соңында хиссана мәсьәләләре, балаларның нәфәкаларына даир дәгъвалар; талак соңында милек хокукларына, мөһер, нәфәка кеби мал дәгъваларына даир низаглар.

4. Шәригате исламия ысулларына муафыйк сурәттә мирас хиссаларын мәхәкъкак [ачык, хаклыгы ачылган, шөбһәсез] варислары арасында тәкъсим итеп хиссаларының сәнәдләрен вирмәк.

5. Мәгълүм ата-анадан балаларның нәсәб мәсьәләләрен исбат итмәк.

VII
Вилаять мәҗлесләре. Хокуклары, вазифалары

6. Мәхәллә руханиларына вилаять мәҗлесләре нәзарәт итәр, һәммә вазифаларын үз вакытларында әда итеп, җәмәгать бөтен хаҗәте динияләрен кәмале илә ифа итмәк хосусларында.

7. Лязим урыннарда мәсҗедләр бина итеп, нәфәкаларын тәэмин итмәк, иске мәсҗедләрне тәгъмир итмәк, яңа мәхәлләләр тәэсис итмәк, хаҗәт улыр исә иске мәхәлләләрне тәкъсим итмәк, җәмәгатьләрне мәхәлләләргә тигез тәүзигъ итмәк, мәхәлләләрдә әдәби, дини хәятнең интизамына иһтимам итмәк, мәхәллә руханилары илә җәмә-

гатьнең гүзәл мөгамәләләренә сәгый итмәк.

8. Мәхәлләләргә руханилар тәгаен итмәк һәм дә мәсҗед бина иттермәк хосусында вилаять мәҗлесләре: мөзакәрә өчен җәмәгатне күмәләргә (сохудларга) дәгъвәт итә булыр; күмәләрдә җәмәгатьнең иттифакы илә кабул кылынмыш карар мәҗлес тасрифына вирелер; мәҗлес һәйәте ул карарны һәр җәһәт илә мөзакәрә итеп, вилаять я область правлениеләренең гыймарәт [төзелеш] шөгъбәләренә мәсҗеднең фараз кылынмыш планнарын тәкъдим итеп, гакыйбәт [соң, ахыр, нәтиҗә] баш идарә собрание нәзыйрына тәслим итәр; мәхәллә руханиларын интихаб хосусында җәмәгатьнең интихабына да бөтен мәгълүмат лязимия тупладыктан соң вилаять мәҗлесләре, собрание кулына тәслим итәр; мәҗлесләрнең, гыйбадәтханәләрнең, каберстаннарның мәгъмүрлыкларына [төзекләндерелүенә], пакьлекләренә вилаять мәҗлесләре иһтимам итәр. Мәхәллә руханиларының я җәмәгать шул хосуста косурлары, мөсаһәләләре [әһәмият бирмәүләре] вар исә, вилаят мәҗлесләре вәгазь юлы илә тәнбиһ [кисәтү, искәртү] итәр; хаҗәт улыр исә, гражданский властьларга да мөрәҗәгать итә булыр.

9. Үз районнарында булыныр мәктәп-мәдрәсәләргә вилаят мәҗлесләре һәр җәһәт илә нәзарәт итәр, лязим җирләрдә мәктәп-мәдрәсә тәэсис итеп, нәфәкаларын тәэмин итмәк юлында сәгый итәр, мәктәп-мәдрәсәләрдә дәресләрнең интизамына матлуб сурәттә дәвамына һәрвакыт иһтимам итәр, гүзәл мөгаллимнәрне, моктәдир мөдәррисләрне мәктәп-мәдрәсәләргә хәзер итәр; мөгаллимнәрнең, мөдәррисләрнең истикамәтләренә нәзарәт итеп, шәкертләрнең дә сыйххия җәһәтләренә, әдәпләренә һәрвакыт нәзар итәр; мәктәп-мәдрәсәләр, мөгаллим-мөдәррисләр, шәкертләр хакында мөфассал [тулы, җентекле] мәгълүматны собрание нәзыйрына тәкъдим итеп, собрание иршады [юлга салуы, указаниесе, инструкциясе] илә һәрвакыт хәрәкәт итәр.

10. Мәктәп-мәдрәсә, мәсҗед, мәхәллә, тәрбия йортлары кеби җәһәтләргә вәкыф кылынмыш мәнкуль, гайре мәнкуль милекләрне идарә хакында вилаять мәҗлесләренең вазифалары, хокуклары собрание вазифалары, хокукы кадәрдер. Ул милекләрнең һәрбере хакында мөфассал регистрлар – рәсми дәфтәрләр тотып, хифзы итеп, галләләрен [керемнәрен] тәгаен кылынмыш җәһәтләренә тугрылык илә, иманәт илә сарыф итмәк хосусларына там иһтимам илә нәзарәт итәр. Ул милекләрнең сарфияты [чыгымнары], галләләре хакында собрание нәзыйрына мөфассал мәгълүмат тәкъдим итеп; мөтәвәллиләрнең, назарларның хәрәкәтләре һәрбер косурлары хакында биля тәэхир [кичектермичә] собрание идарәсенә хәбәр виреп торыр. Әүкаф идарәсе хосусларында собрание тарафыннан вирелачәк әмерләрне, тәгълимнәрне тәмамы илә ифа итәр.

11. Вилаять мәҗлесләре мәхәллә мөтәвәллиләрен мәхәллә эшләре хакында, мәхәллә милекләре хакында нәзарәт итеп

ихтисаб итәрләр. Мәхәллә руханилары илә мөтәвәллиләре арасында бер шәй чыгар исә, вилаять мәҗлесләре үз ихтыярлары илә мөдахәлә [катышу, арага керү] итмәеп, һәр дәфгада собрание ишарәсе илә хәрәкәт итәрләр.

12. Вилаят мәҗлесләре руханиларның мәхәлләдә һәрвакыт хозурлары хосусларында нәзарәт итәр, мәхәлләләрнең озын мөддәт руханиларсыз калмамыклары хакында да иһтимам итәр. Мәхәллә руханиларына зарурәт икътизасы илә ике һәфтәдән артык мөсамәхә [игътибарсызлык] хаҗәт улыр исә, бер айдан зиядә улмамык шарты илә вилаять мәҗлесләре мөсамәхә вирә булыр, бер айдан зиядә улыр исә, собраниедән изен [рөхсәт] таләп итәр.

13. Метрикә дәфтәрләре тотмак, сәнәд кәгазьләре вирмәк; вилядәт, вафат, никах, талак кеби ифа кылынмыш эшләрнең һәрберен үзләренең сәгатьләрендә язмак мәхәллә руханиларының вазифалары исә дә, мәхәллә руханиларын шул вазифалары хосусларында вилаять мәҗлесләре ихтисаб итә белерләр, мөсаһәләләре вар исә, тәнбиһ итәрләр; косурлары чыгар исә, тәдарек [хәзерләү, эзләп табу] итәрләр. Шул вазифаларында руханиларның косурлары яхуд хыянәтләре хакында мәгълүмат җәмгъ итеп үзләренең мөляхәзәләре илә бәрабәр собрание нәзыйрына тәкъдим итәрләр.

14. Мөфти сайламак мәсьәләсендә вилаять мәҗлесләренең иштиракы шул тарика улыр: собраниедән интихаб сәгате хакында хәбәр алдыктан соң, вилаять мәҗлесе мәхәллә идарәләренә вәкилләр сайламак хакында хәбәр вирер; вәкилләрнең мөгаен көндә иҗтимагълары өчен бер мәркәз тәгаен итәр; мәҗлес үз тарафыннан бер я ике әгъза күндерер; вәкилләрнең вәкиллек шәһадәтләрен тәфтиш итәр; дәгъвәт кылынмыш вәкилләрнең өченнән ля әкалле ике кыйсеме хәзер улыр исә, интихаб съездын ачар; бер рәис интихаб иттереп, ябык ысудла сайлаучыларны интихаб итәрләр. Рәи вәкиллек гадәде игътибар илә улмаеп, мәхәлләләрнең гадәде игътибары илә улыр.

15. Никах, талак хокукларына мөтәрәттиб [төзелгән, тәртипкә салынган] мал низаглары хосусында, варислык хокуклары, тәрикә [үлгән кешедән калган мал, мирас] тәкъсимнәре хосусларында вилаять мәҗлесләре урта дәрәҗә мәхкәмә улыр. Буңа күрә шул мәсьәләләрнең һәммәсе башта мәхәллә руханилары хозурында тәфтиш кылыныр: талак мәсьәләләре хатын мәхәлләсендә, варислык хокуклары мирас мәхәлләсендә тәфтиш кылыныр.

16. Бу югарыда 39 нчы маддә бәян кылынмыш мәсьәләләр мәхәллә руханилары хозурында тәфтиш кылынып, фәтвалары тәгаен кылындыктан соң вилаять мәҗлесләренә тәкъдим кылыныр, мәсьәләләрне яңадан тәхкыйк итмәк өчен. Ике тарафның бере мәхәллә карарларыннан шикаять итәр исә, тәфтиш соңында вилаят мәҗлесләре үзләренең карарларын ике тарафның һәрберенә игълам итәр. Мәсьәләләрнең яңадан тәфтиш өчен вилаят ьмәҗлесләре, лязим улыр

исә, ике тарафның шаһитларын, мәхәллә руханиларын дәгъвәт итә белер. Мәхәллә руханиларының карарлары шәригате исламия ысулларына муафыйк чыгар исә, вилаять мәҗлесләре тәсдыйк итәр; мохалиф [охшашмаган] чыгар исә, яхуд хыянәтләре заһир улыр исә, вилаять мәҗлесләре ул мәсьәләләрне бөтен мәгълүматы илә бәрабәр собрание нәзыйрына тәкъдим итәр.

17. Икенче дәфга тәфтиш кылындыктан соң, мәҗлеснең карары ике тарафның һәрберен разый итмәс исә, наразый тараф бер ай эчендә мәсьәләне собрание нәзыйрына тәкъдим итә белер. Бер айдан соң карар куәте шәргыя кәсеп итеп нафиз [эчкә керә торган] улыр да, шикаять хакъкый сакыт [юкка чыгучы] улыр.

18. Куәте шәргыя кәсеп итмеш карарны тәнфиз [үтәү] хосусында мәҗлес собрание кеби хәрәкәт итәр: мәҗлес үзенең карарын мәхәллә руханиларына игълам итәр; мәхәллә руханилары ул карарларны метрикә дәфтәрләренә кайд итәрләр, ике тарафның һәрберенә сәнәд кәгазе вирерләр вә волость я карья правлениеләренә дә хәбәр вирерләр. Ике тараф таләп итәр исә, карарның копияләрен дә вирерләр. Ике тарафның бере үз ихтыяры илә карарны ифа итмәс исә, гражданский власть мөсагадәсенә мөрәҗәгать кылына булыр.

19. Никах хөрмәтенә, гаилә адәпләренә тәгадиләре [рәнҗетүләре, хаксызлык итүләре] хосусларында зәүҗләрнең [хатынның иренең] шикаятьләре, вәлиләренә [опекуннарына] балаларның итагатьсезлекләре [буйсынмаулары], дини мәхкәмә улмак сыйфаты илә мәҗлестә каралыр. Ләкин зәүҗләр, вәлиләр шикаять итмәдекчә бу илә эшләр һичбер вакыт тәфтиш кылынмас. Шикаять вакыйг [чын] улыр исә, буның илә иктифа [канәгатьләнү] итәрләр. Әгәр дә ялгыз вәгазь матлуб файдаи тәэмин итмәс исә, яхуд ике тарафның берендә җинаять мәхкәмәләренә гаид гөнаһ булыныр исә тәфтишнең бөтен нәтиҗәләре мәхәлли прокурорның ихтыярына тәслим кылыныр.

VIII
Мәхәллә руханияларының вазифалары, хокуклары, икътидарлары

20. Мәхәлләдә рухани идарә баш имамнан гыйбарәт улып, шул вазифаларны ифа итәр: 1) мәсҗедләрдә гыйбадәтләрне әда итәр, 2) мөселманнарны җәмәгать намазларына гадәтләндереп, адәпле истикамәтле хәят юлларына иршад итеп, үз эшләрендә иҗтиһад рухларын мөселманнарның һәрберенә тәлкыйн итеп [төшендереп сөйләп, аңлатып], ислам адәпләрен, шәригатьнең хөкемнәрен, дәүләтнең кануннарын, низамнарын ригая итмәк [кайгырту, карау] вазифаларына мөселманнарны гадәтләндерер, 3) метрикә дәфтәрләрен тотып хифзы итәр, метрикә шәһадәтләрен вирер, рухани идарәләрне тәэмин өчен тәгаен кылынмыш виргүләрне алып мөгаен вәгъдәләрдә мәхәлләне тәслим итәр; 4) вилядәт хадисәләрен иһтимам илә

забыт итәр, яңа тумыш балаларга исем виреп метрикә дәфтәренә кайд итәр; 5) мәетләрне шәригать тәгълименә мөнасиб сурәттә ихтирам илә дәфен итеп, вафат хадисәләрен иһтимам илә забыт итәр, метрикә дәфтәренә кайд итәр; 6) шәригате ислямия хөкемнәренә һәр җәһәт илә муафыйк сурәттә никахларны гакыд итеп, ике тарафның мокавәләләрен [килешү, сүз бирешүләрен], шорутларын тәфсыйлат илә метрикә дәфтәрендә кайд итәр. Никах хосусларында һәм шәригатьнең хөкемнәрен һәм законның низамнарын ригая итмәк руханиларга, әлбәттә, лязимдер. Я шәригать, я закон нәзарында мәмнугъ [тыелган] никахларны гакыд итмәк җаиз улмас. Мәсәлән: ике тарафтан беренең яше тулмаса, яхуд ризасы катгый сурәт илә мәгълүм улмаса, яхуд рухани хаста исә; 7) талак хадисәләрен иһтимам илә забыт итеп, метрикә дәфтәренә кайд итмәк; 8) гозер шәргый сабит улыр исә, хатынның таләбе илә талак икагъ итмәк.

Кайд: югарыда 27 маддәдә 4 нче фикърәдә [аерым бүлек, пунктта] бәян кылынмыш гозерләр хисабы илә тәфрикъ хакы ялгыз баш идарә собрание икътидарына махсус улып мәҗлесләрнең, имамнарның икътидарларыннан хариҗдыр [тышкы, чыгучыдыр].

9. Никах гакыдларына мөтәрәттиб [төзелгән, тәртипкә салынган] бөтен таләпләрне, талак хосусларына мөтәрәттиб бөтен дәгъваларны, шикаятьләрне башта тәфтиш итмәк мәхәллә руханиларының вазифаларыдыр. Шул хосусларда шәригате ислямия хөкемнәренә һәр җәһәт илә муафыйк карарларын мәхәллә руханилары ике тарафның һәрберенә игълам итеп, биля тәэхир мәҗлес нәзыйрына тәкъдим итәр. Ике тарафның береннән мәхәллә руханиларына шикаять вирелсә, үзенең карары илә бәрабәр наразый тарафның шикаяте дә бер һәфтә эчендә мәҗлес нәзыйрына гарыз кылыныр.

10. Шул хосусларда мәхәллә руханиларының карарлары муафыйк улып, бер ай эчендә ике тарафның береннән шикаять тәкъдим кылынмаса нафиз улыр. Ләкин гыйддәт [ирсез калган хатынның икенче иргә бармый торырга тиешле булган вакыты] хисабы карарның әүвәлге дәкыйкасыннан игътибар кылыныр.

11. Бер ай эчендә заһир улмаса вилаять мәҗлесе дә имамның карарын тәбдил [үзгәртү, алмаштыру] кылмаса, имамның карары тәнфиз кылыныр. Әгәр дә вилаять мәҗлесе имамның карарын тәбдил итәчәк улыр исә, гыйддәтнең инкыйзасына [срогы бетүгә] кадәр хәбәр вирмәк зарур улыр.

12. Балалар әүзәрендә вилаять хокукларына, балаларны тәрбия вазифаларына, хатыннарның нәфәкаларына, мөһерләренә, милекләренә, мирас хокукларына, тәкъсим тәрикә [үлгән кешенең мирасын бүлү] хосусларына даир дәгъвалар, низаглар; талак я вафат соңында чыгар исә, ике тарафның мөрәҗәгатенә күрә яхуд идарәләрнең, мәэмүрләрнең таләпләренә күрә, мәхәллә руханилары ул дәгъваларны, гаризаларны тәфтиш итеп, үзләренең мөляхәзәләрен, фәтваләрен

вирерләр. Ләкин мәҗлеснең хваласы булынмадыкча яхуд дәгъваи дөхеле вар бөтен адәмнәрнең таләпләре мәгълүм улмадыкча, мәхәллә руханилары үзләренең карарларын вирмәсләр.

13. Мәсҗедләрне сакламак, пакьләмәк, нурламак, якмак; каберстаннарны да пакьлектә тотмак кеби хосусларда мәхәллә руханилары мөтәвәллиләргә мөрәҗәгать итәр, мәшруг таләпләрен мөтәвәллиләр ифа итмәс исә, мәхәллә руханилары кәйфияти [бер вакыйганың ничек булу сурәте] вилаять мәҗлесләренә бәян итәр.

IX
Собрание даирәсендә руханиларның дәрәҗәләре

21. Собрание даирәсендә руханилар мәхәллә руханилары илә бөек дәрәҗә руханилардан гыйбарәт улыр. Руханиларның бөек дәрәҗәләре: мәҗлестә рәис казый, собрание әгъзасы – казый, мөдәррис, хатип. Мәхәллә руханилары: мөгаллим, имам, мөәзин.

22. Фәрман шаһанә [махсус боерык] илә тәсдыйк кылынмыш улмак сыйфаты илә, мөфти ислам руханиларының һәм дәүләт дәрәҗәләренең иң бөекләреннән алып, аның һәм бөек хөкүмәт идарәләренең игътимадын [ышанычын, таянычын] хаиз [җыйган, эченә алган] улыр.

23. Шул сыйфат илә һәм дә милләт тарафыннан сайланмыш улмак шәрәф илә мөфти милләтнең рухани рәисе һәм дә хөкүмәт хозурында ислам вәкиле улып, император хәзрәтләренең хозур шаһанәләрендә мөселманнарның хаҗәтләренә дини мәслихәтләренә биля васита тәрҗеман әүвәлә белмәк шәрәфенә наил улыр.

24. Мөфти собраниедә баш рәис улып, дәүләтнең мәркәз идарәләрендә баш рәислек хокукларына, имтиязларына, вазифаларына малик улыр.

25. Буңа гыйлавә, мөфти үзе шул хокукларны да, вазифаларны да хаиз улыр:

а) заман сәвекъ итмеш [алга этәргән, сөргән] иҗтимагый хәят мәсьәләләреннән мөһимнәрен мөзакәрә кылып, шәригате исламия ысулларына тәүфикъ итмәк [туры китерү] өчен иҗтимаг мөэтәмәрине [җыелыш, киңәшмәне] ля экалле [иң кимендә] һәр өч сәнәдә бер дәфга дәгъвәт итмәк;

б) мәсҗедләрдә гыйбадәтханәләрдә җомга әдасенә изен [рөхсәт] вирмәк;

в) иҗтиһад итеп, үзләренең вазифаларын кәмал илә ифа итүче руханиларны император әхсаннәренә гарыз итмәк;

г) һәм мөлки [хөкүмәтнеке] мәктәпләрнең, һәм хәрби мәктәпләрнең һәрберенә дин, лисан мөгаллимнәре тәгаен итмәк;

д) вилаятьләрдә, өязләрдә, шәһәрләрдә 10 000 кадәр мөселман булыныр исә, шәһәр думаларына, земство собраниеләренә ислам руханиларыннан вәкилләр тәгаен итмәк;

е) собрание казыйларын сайламак өчен вакыт тәгаен итмәк;

50. Мөфти милләт ихтыяры илә сайланып, дахилия назыйры васитасы илә [эчке эшләр министры ярдәме белән] гарыз кылынмыш кандидатлар арасыннан император хәзрәтләренең идарә шаһанәсе илә тәгаен кылыныр.

Мөфти тугыз сәнә мөддәт илә сайланыр.

51. Интихаб тәртибе:

1) вафат улмак яхуд истигъфа [хезмәттән чыгарылган] итмәк сәбәб илә яки мөфти сайламак сәгате холүл [килеп җиткән] итәр исә, дахилия назыйрының мөсагадәсе илә собрание Уфада интихаб вакыты тәгаен итәр. Ул вакыттан өч ай мөкаддәм собрание вилаять мәҗлесләренә хәбәр бирер. Мәхәллә җәмәгатьләренә мәгълүм итмәк өчен вилаят мәҗлесләре мәхәллә руханиларына хәбәр бирерләр.

2) һәр мәхәллә халкының санына күрә я бер, я ике, я өч вәкил интихаб итәр. Мәҗлес тарафыннан тәгаен кылынмыш җирдә вакытта мәхәллә вәкилләре тупланып, үз араларыннан район вәкилләре интихаб итәрләр.

3) мәхәллә вәкилләре тәгаен кылынмыш җирдә туплапдыктан соң үзләренең вәкиллек шәһадәтләрен мәҗлес рәисенә я әгъзасына гарыз итәрләр. Районда бар мәхәлләләрнең ике сөлесе [өчтән бере] вәкил күндермеш исә, съезд каим улып [бар булып торучы], казый вәкилләр съездын ачар, арадан бер рәис интихаб иттерер. Соңра шарлар илә ябык ысулда бере руханидан, бере зыялыдан улмак үзрә ике адәм сайланып һәрберен берәр кандидат интихаб кылыныр.

4) мәхәлләләр вәкилләренең иҗтимаг итәчәк җирләрен, сәгатьләрен тәгаен итеп вилаять мәҗлесләре ул җирнең начальникларына хәбәр итәрләр; ихтыяҗ йөз күстерер исә, мөсагадә итәрләр.

5) съездда сайланмыш район вәкилләренә рәислек мәҗлес әгъзаларының начальникның имзасы илә шәһадәтнамә бирелер, мөфти интихабына хәзер улмак өчен.

6) мәхәллә вәкилләре съездның һәммә эшләрен интихаб кәгазьләрен мәҗлес собрание ихтыярына тәслим итәр; бунлар исә, протестларны да, шикаятьләрне дә гыйлавә итәр.

7) район вәкилләре тәгаен кылынмыш көндә Уфа собраниесенә туплапдыктан соң, шәһадәтнамәләрен собрание кулына вирерләр; хәзер улмыш вәкилләрнең хисабы алыныр; дәгъвәт кылынмыш сайлаучыларның ике сөлесе килмеш исә, съезд каим улды хисап кылынмыш; дахилия назыйрының вәкиле, Уфа губернаторы, суд прокуроры һәм дә халык хозурында Коръән кәрим укылдыкыннан соң, мөфти наибе [урынбасары] интихаб съездын ачар. Секретарь – хәзер улмыш район вәкилләренең исемнәрен укыр, соңра съезд өчен бер рәис, өч шәрик, ике секретарь сайланып эш башланыр.

8) съезд иң элек район вәкилләренең шәһадәтнамәләрен тәфтиш итәр. Бар исә, протестларны, шикаятьләрне тәдкыйк итәр [җентекләп тикшерер]. Соңра посолларга язып вирмәк тарикы илә кандидатлар тәгаен кылыныр; посолларда күстерелмеш кандидатлар арасыннан әксәрият нәүбәте илә мөфтилек мәнсабына ля әкалле өч кандидат шар ысулы илә сайланыр. Интихаб шарларын иң күп казанмыш өч адәм кандидат хисап кылыныр. Бер фарыз, арадан бере кабул итмәс исә, нәүбәттәгеләрнең бере хәләф [урынбасар] улыр.

9) съездның бөтен хезмәтләре дахилия назыйрына тәкъдим кылыныр.

X
Казыйлар

52. Собрание әгъзалары, мәҗлес рәисләре «казый» лакабы [кушаматы] илә тәсмия кылынып, мәнсабларында [хезмәт урыннарында] вазифалары илә мәшгуль икән, шул ләкабның хокукларын да, имтиязларын да, вазифаларын хаиз улмас.

XI
Собрание әгъзалары

53. Милләт тарафыннан алты сәнә мөддәт илә сайланмыш әгъзалар мөфти васитасы илә тәкъдим кылынып, дахилия назыйры тарафыннан тәсдыйк кылыныр.

54. Бөтен собрание даирәсе әгъзалары сайламак хосусында алты кыйсем игътибар кылыныр. Һәрбер кыйсем үз нәүбәтендә бер әгъза интихаб итәр.

55. Мөәзиннәрдән магада [башка, бүтән] руханиларның һәрбере кандидат ула булыр.

56. Әксәрият казанмыш өч кандидат мөфти тәсдыйкына тәкъдим кылыныр. Бере тәсдыйк кылындыктан соң, дигәрләре нәүбәттә кандидат улып калыр.

Кайд: кандидатларның тавышлары бәрабәр улыр исә, нәүбәт корга [шобага] илә тәгаен кылыныр.

XII
Мәҗлес рәисләре

57. Вилаять мәҗлесләренең рәисләре вилаятьнең бөтен мөселманнары тарафыннан алты сәнә мөддәт илә сайланыр.

58. Интихабның җире, вакыты мөфти мәгърифәте илә тәгаен кылыныр.

59. Рәисләре – интихаб низамы, мөфтиләре интихаб низамы кебидер. Ләкин мәхәллә вәкилләре мәҗлес рәисләрен биля васита интихаб итәрләр.

XIII
Мөдәррисләр

60. Мәдрәсә бар һәрбер җирдә мөдәррисләр мәхәллә руханилары кеби интихаб кылыныр.

XIV
Мәхәллә руханилары

61. Мәхәллә руханилары – хатип, имам, мөәзиндер. Хатип һәм имам – мәктәптә, мөгаллим – мәдрәсәдә мөдәррис ула булыр. Мәхәллә руханиларының һәрбере җәмәгать тарафынна сайланып, собрание тарафыннан тәсдыйк кылыныр.

62. Интихаб мәхәлләдә әксәрият илә булыр. Яше егермедән ашагы түгел бөтен ирләр ике сөлесе хәзер улыр исә, интихаб каим булыр. Кандидат я халык тарафыннан, я мәҗлес тарафыннан яхуд сайланучыларның үзләре тарафыннан тәкъдим кылыныр.

63. Һәммә яхуд ля әкалле ике сөлүс җәмәгатьнең таләпләре хакында мәҗлес рәисе я әгъзасы риясәте тәхетендә интихаб кәгазе тәртип кылыныр; карьяларда сельский староста, станицаларда атаман, шәһәрләрдә полиция чиновнигы хозурында улыр. Интихаб кәгазе, сайланмыш кандидатның бөтен документлары илә бәрабәр, мәҗлес васитасы илә собрание назыйрына тәкъдим өчен, мәҗлес рәисенә я әгъзасына тәслим кылыныр.

64. Шул тарика тәртип кылынмыш интихаб кәгазе волость

старшиналары, уезд, шәһәр правлениеләре кеби гражданский властьларның тәфтишләреннән югары улыр. Шикаятьләр булыныр исә, я мәҗлес, я собрание тәфтишенә күндерелер.

65. Руханиларның мәнсабларына кандидат була алмас: 1) хөкем астында калмыш, яхуд хокукларыннан мәхрүм кылынмыш адәм, 2) әҗнәби тәбәгасы [чит ил кешесе], 3) имтиханнан шәһадәтнамәсе юк адәм.

XV
Рухани идарәләрдә эш тәртибе

66. Собрание һәйәте көллисе – мөфти я наибе риясәте тәхетендә бөтен әгъзалардан, бер секретарьдан гыйбарәт улыр.

67. Шөгъбәләрнең һәйәте – өч әгъзадан гыйбарәт улып, бере – һәйәте көллия тәгаене илә рәис улыр. Секретарь – могавиннәренең бере, һәйәте көллия тарафыннан шөгъбәдә секретарьлык вазифаларына тәгаен кылыныр.

68. Һәйәтләрнең һәрберендә һәр мәсьәлә әксәрияте илә хәл кылыныр.

69. Һәйәте көллия тарафыннан тәгаен кылынмыш әгъзаларыннан беренең нәзарәте тәхетендә [идарәсе астында] архивариус архив эшләрен идарә итәр.

70. Һәр нәуг шәһадәтнамәләр, сәнәдләр [документлар] һәм дә башка идарәләргә, мәэмүрләргә күндереләчәк һәммә кәгазьләр, әлбәттә, русча улыр. Үзенә табигъ [буйсынучы] идарәләргә, руханиларга һәм дә гади адәмнәргә күндереләчәк язулар, кәгазьләр, гаризалар һәм русча, һәм мөселманча ула булыр.

Кайд: рухани идарәләрнең карарларына сәнәд улмак үзрә нәкыль кылыначак риваятьләр һәм төрки, һәм гарәби ула булыр, лязим улыр исә, русча тәрҗемәсе дә язылыр.

71. Вилаять мәҗлесләренә гаид эшләр мәҗлестә ике әгъза, секретарьлык вазифаларын әда кылучы бер кяргәр [хезмәтче] хозурында әксәрияте илә хәл кылыныр.

XVI
Собрание назаратына табигъ мөәссәсәләр. Вәкыфлар

72. Әүкаф [вәкыфлар] – мәктәпләргә, мәдрәсәләргә, мәсҗедләргә, руханиларга; гаҗизләрнең, хасталарның, мәҗнүннәрнең, ятимнәрнең тәрбияләренә гомумият илә хәйрат максатларының беренә тәгаен кылынмыш мәнкуль [күчерелгән] я гайре мәнкуль [күчми торган] милекләрдән гыйбарәттер. Әүкаф – мотлак ула булыр, яхуд вакыйф [вәкыф бирүче] ихтыяр илә җәһәте тәгаен кылынмыш, могаен ула булыр. Әүкафның һәрберендә вакыйфның ихтыяры, әлбәттә, ригая кылыныр. Вакыйф үзенең вәкыфларына мөтәвәлли каим тәгаен итә булыр.

73. Вәкыф собрание нәзарәтенә алына булыр, әгәр дә вәкыфның җәһәте шәригате исламия ысулларына муафыйк улыр исә.

74. Җәһәте тәгаен кылынмамыш мотлак вәкыфларның һәммәсе биля васита собрание нәзарәтендә улыр. Җәһәте тәгаен кылынмыш вәкыфлар собрание органнардарәсендә собрание ихтисабы тәхетендә вәкыф шарт-

ларына муафыйк сурәттә идарә кылыныр.

75. Вәкыфларны хәйрат юлына ихсаннары кабул итмәк, идарә итмәк, сәрмаяларын, вәсикаларын сакламак, вәкыф милекләренә регистрлар тотмак, үзләрен сакламак; файдаларын, галләләрен [керемнәрен] җәһәтләренә сарыф итмәк хосусларында собрание 24 нче маддә бәянына муафыйк гамәл итәр.

76. Вәкыфларны закон нәзаренннән могтәбәр институт иттереп, рәсмиләштермәк юлларын садәләштерү хакында собрание сәгый итәр.

77. Шәригате исламия фәрманы илә фарыз кылынмыш зәкят һәм хәйрат садакаларын собрание интизам әүзәрендә идарә итәр.

XVII
Мәхәллә мөтәвәллиләре

78. Җәмәгать иттифакы илә җәмәгатьнең үзе арасыннан сайланмыш өч әгъзадан гыйбарәт улыр. Мөтәвәллилек бөтен мәхәллә вәкиле улмак сыйфаты илә хокук сахибы бер шәхсияте шәргыя улып, законда һәм дә шул маддәләрдә бәян кылынмыш хокукларның һәммәсе илә истифадә итәр.

79. Мөтәвәллиләр мәхәллә адәмнәреннән сайланып собрание тарафыннан тәсдыйк кылыныр.

80. Мәхәллә мөтәвәллиләре мәсҗедләрнең, мәктәпләрнең, мәдрәсәләрнең пакьлекләренә, мәгъмүрлекләренә [төзекләнделгәнлегенә]; каберстанның төзеклегенә, нәзафәтенә, тәртибенә нәзарәт итеп, шул хакта лязим улачак тәдбирләрне күрер, мәшруг микъдарда [шәригать кушкан чамада] мал сарыф итәр.

81. Мөтәвәллилек мәсҗеднең, мәктәпнең вәкыфларын да иң мөфид юлда идарә итәр. Мөмкин кадәр иң зиядә файда алмак чараларын күрер, тәгаен кылынмыш җәһәтләренә файдаларын иң әманәтле юлда сарыф итәр, шул хакта мөфассал хисап дәфтәре тотар, хисап дәфтәрләре собрание тарафыннан вирелер. Мөтәвәллилек һәр сәнәдә бер дәфга хисап дәфтәрен бөтен вәсикалары илә бәрабәр собрание тәфтишенә тәслим итәр.

Кайд: вәкыфларның тәгаен кылынмыш мөтәвәллиләр мөтәвәллилектә, әлбәттә, әгъза булыр.

82. Мәхәллә хаҗәтләренә, мәхәлләдә булыныр хәйрат мөәссәсәләре намына виреләчәк ихсаннарны [ярдәмнәрне], садакаларны мөтәвәллилек кабул итәр; лязим улыр исә, могаен көннәрдә хәрат максаты намына халыктан ихтыярый ихсаннарын җәмгы итәр [җыер, туплар]; руханиларның нәфәкалары өчен, мәсҗеднең, мәктәпнең тәгъмире яхуд бинасы өчен лязим ула булачак мәбләгъ [сумма, акча күләме] җәмәгать ризасы илә тәгаен кылындыктан соң һәр адәмнең хәссасына төшәчәк микъдары мөтәвәллилек җәмәгатьтән туплар.

83. Дәхел, хәреҗ җәһәтләрен мөфассал күстермәк үзрә, мөтәвәллилек хисабы – мәҗлеснең мөһере илә тәкъвия [ныгыту] кылынмыш махсус дәфтәрләрдә кайд кылыныр. Мөтәвәллилек мәҗлеснең ихтисабы [хисап бирүе, отчет бирүе] тәхетендә улып, һәр сәнә мәхәллә җәмәгате хозурында да хисап вирер.

XVIII
Мәктәп, мәдрәсә

84. Рухани идарәләренең нәзарәтләренә табигъ мәктәп-мәдрәсәләр вилаят мәҗлесләренең мөсагадәсе илә мөтәвәллилек тарафыннан яхуд һиммәтле адәмнәр тарафыннан тәэсис кылына булыр. Бер мәхәлләдә берничә мәктәп-мәдрәсә ачмак мәмнүгъ улмас [тыелмас].

85. Мәктәп-мәдрәсәләрнең тәгълим-тәрбия җәһәтләре, собрание һәм мәҗлеснең рәһбәрлеге саясында; мөгаллимнәргә, мөдәррисләргә әманәт кылыныр. Әмма идарәи хариҗия җәһәтләре мәхәллә мөтәвәллилеге әманәтендә улыр. Мәктәп-мәдрәсә хосусы бер адәмнең я җәмгыятьнең һиммәте илә тәэсис кылынып, мөтәвәллилек вазифаларын мөәссисләрнең үзләре илтизам итәр исә, мөгаллимнәр һәйәте илә мәхәллә мөтәвәллилеге идарәдә иштирак итә булыр.

XIX
Мәсҗедләр, гыйбадәтханәләр

86. Гыйбадәт хәрәмнәре улмак шәрәф илә мәсҗедләрнең, гыйбадәтханәләрнең хөрмәтләре, кодсиятьләре һәр нәүг ихтирамсызлыктан мәхфузиятьләре – әсасы канун куәте илә химая кылыныр.

87. Лязим җирләрдә мәсҗед бинасына мөсагадә мәҗлес васитасы илә собрание тарафыннан вирелер. Мәсҗедтә ихтыяҗлары хакында җәмәгать бер иттифак кәгазе тәртип итәр.

88. Гыйбадәтханәләрнең мәсҗедләргә башкалыгы җомга әда кылынмамык ноксан иләдер. Мак өчен хосусый мөсагадә лязим улмас.

89. Мәсҗед бинасы илә мәшгуль җирләр һичбер сурәт илә изаләи [бетерү, юк итү] кабил улмас. Бер адәм үзенең җиренә мәсҗед бина итәр исә, җир ул адәмнең милекеннән чыгар; мәүкуф [вәкыф ителгән] улып җәмәгатьнең милеке улыр.

90. Мәсҗедне пакьлектә, төзеклектә тотмак, җәмәгатьнең вәкиле улмак сыйфаты илә, мөтәвәллиләрнең вазифасы улыр.

1905 сәнә апрель 10–15 ләрдә корылтай мәҗлесләрендә хәзрәтләр тарафыннан кабул кылынып, апрель 18 нән май 3 кә кадәр мохтәлитъ [катыш] һәйәте мәгърифәте илә ислах һәм тәрҗемә кылынмыш туксан маддәдән гыйбарәт ляихә тәрҗемәсе шулдыр (112 сәхифәдән 136 сәхифәгә кадәр).

Корылтай мәҗлесләре бәркәсендә Русия мөселманнары арасына бере дигәренең тәмам кылынып нәшер кылынды.

Ул ляихәләрнең бере – Уфа волостьлары тарафыннан сайланып, дахилия назыйрының мөсагадәсе илә Уфада тупланмыш башкорт вәкилләренең 1905 сәнә июнь 22, 23, 25 көннәрендә мәхдүм Мөхәммәтшакир әфәнде Тукай җәнапләренең риясәтендәге съездларда кабул кылынмыш ляихәдер.

«Губернское совещание» иseme илә, Уфада өч көн дәвам итмеш ул җәмгыятьтә имамнардан, старшиналардан, писарьлардан гыйбарәт йөз егермедән зиядә вәкил хәзер иде.

«Мохтәлитъ һәйәт» мәгърифәте илә иҗтиһад илә хәзерләнмеш гүзәл ляихә ул җәмгыятьнең дә бөтен мөзакәрәләренәш

улса кирәк. Гаять җөзьи тәгъйир [үзгәртү, алмаштыру] соңында җәмгыять ляихәсе бөтен маддәләре илә гайн гыйбарәсе илә (әүвәлге редакциясе илә) кабул итеп, үз тарафыннан янә 23 маддә зиядә итмеш. Әүвәлге маддәләргә гыйлавә сурәт илә ул маддәләрне дә түбәндә яздым:

91. Карьяларда бәгъзе адәмнәр эчеп-исереп әдәпсезлек итәләр, рәхәтсезлек вирәләр. Буңа күрә ул илә хәрифләрне [буш, кадерсез кешеләрне] буш өйләрдә өч көн хәбес итмәк хакы карья имамнарына вирелсә иде.

92. Голүме диния чит мәмләкәтләрдә тәхсил итмеш адәмнәргә мәктәп-мәдрәсәләрдә мөгаллимлек, мөдәррислек хокукы вирелсә иде.

93. Русча белмәк имамнарга шарт кылынмаса иде.

94. Мөселманнарга үз телләрендә авыл иялеге мәктәпләре ачылса иде.

95. Шәригате исламия хөкеме илә хинзир [дуңгыз] ите, мае, шурпасы катган тәхрим кылынмыш улдыкларына күрә, һәр җирдә үзенә махсус аш өстәле вирелсә иде.

96. Миссионерларның юлсыз, әдәпсез хәрәкәтләре, урынсыз фетнәләре мөселманнарга соң дәрәҗә рәхәтсезлек вирдекләренә күрә, мөселманнар арасында тезгенсез хәрәкәтләрдән, закон нәзарында мәсьүлиять [закон карашында җаваплылык] тәһдиде илә [куркытып кисәтү] миссионерлар мәнгы [тыю, туктату, рөхсәт бирмәү] кылынса иде.

97. Соң заманнарда башкорт карьяларында эчү бәласы бигүк куәтле таралды; эчү шомлыгында карья харап улып, һәр җирдә һәрвакыт фетнәләр күбәйде. Буңа күрә мөселман карьяларында аракы, пиво кеби мөскират [исерткечләр] лавкалары, әлбәттә, ябылса иде.

98. Мөселманнарга фәхешханәләр ачмак, хатын-кызларына фахишәлек итмәк катгый сурәттә мәнгы кылынса иде.

99. Мөселман карьяларында җомга, бәйрәм көннәрендә базар ачылмаса иде.

100. Җомга, бәйрәм көннәрендә мәхкәмәләргә дәгъвәт кылынмак, хезмәт итмәк мөселманнарга улмаса иде.

101. Рус бәйрәмнәрендә мөселманнарның магазәләрен, дөкяннәрен [кибетләрен] ачмак рөхсәт улса иде.

102. Мөселман балаларын рус мәктәпләренә кабул итмәк өчен дини мәгълүматтан, укудан, язудан шәһадәтнамә шарт кылынса иде.

103. Мөселманнар бөтен виргуләрен, салымнарын, алымнарын һәр җирдә русларга бәрабәр түләсәләр дә, мөселман уездларында, земский собраниеләрдә мөселман вәкилләренә закон урын вирмәмештер. Шул җәһәттән мөселманнарга тарлык вирүче закон маддәләре нәсех [алмаштыру, үзгәртү] кылынып, земство собраниеләренә гласныйлар сайламак хокукы мөселманнарга да вирелсә иде. Буңа магада [башка, бүтән], мөселман өязләрендә земство собраниесендә булыныр исә, бере, әлбәттә, мөселман улачак; дүрт әгъза вар исә, ике мөселман улачак.

104. Мөселманнары аз өязләрдә мөселманнарның мәслихәтләрен күзәтмәк өчен земство собраниеләренә уезд ахунды яхуд

имамы хазир улмак [шунда булу] мөсагадә кылынса иде.

105. Әгәр дә император хәзрәтләре халык хаҗәтләрен мөзакәрә өчен собрание тәэсис иттерер исә, ислам вәкилләре дә дәгъвәт кылынса иде.

106. Җир сатылганда яхуд иҗарәгә вирелгәндә җәмәгать адәмнәре соңра якын-тирә мөселманнары алында тотылса иде.

107. Үзләренең бөтен җирләрен сатып, башка адәмнәрнең сатылмаган буш җирләре илә хаксыз, юлсыз файдаланып торучы гаиләләр бар. Буңа күрә үзләренең буш җирләрен сатмаган гасабә [кабилә] башкортларның бөтен өлешләре бер урында булынып вирелсә иде.

108. Башкортларның һәрберенә, гасабәләренә дә, типтәренә дә, мишәренә дә запас җирдән киселеп җир арттырылса иде.

109. Җир иялегенә [җир биләүгә] яхшы интизам вирү өчен башкорт җирләре җан башына бүленеп вирелсә иде, һәр алты сәнәдә бер кат җир бүленеп торса иде.

110. Башкорт урманнарын сакламак казна алыннан алынып, гасаб үзләренә тапшырылса иде.

111. Иген игүдән башка һөнәрләре юклыгына күрә, кахтылык [яңгырсызлык, корылык], ачлык сәнәләрендә бу тарафның халкы соң дәрәҗә фәкыйрьлек зәхмәтләрен чигәләр. Буңа күрә земство хисабына һөнәр мәктәпләре ачмак соң дәрәҗәдә зарурдыр.

112. Үзләренең җирләрен гасабә башкортлардан сатып алганлыкларына күрә, яңа башкортлар җирләренең бәһаләрен түләүдән азат кылынса иде.

113. Мөфти гомерлек сайланса иде. Әгәр дә вазифаларына әһлиятьсезлеге [эшне булдыра алмаулыгы] соңра сабит улыр исә, халыкның нисфе [яртысы] шикаять иттектә, газел [урыннан төшерү, хезмәттән чыгару] кылынса иде.

Корылтайда хәзрәтләр тарафыннан кабул кылынып, мохтәлитъ һәйәт мәгърифәте илә ислах һәм тәрҗемә кылынмыш ислахат ляихәсе – 1905 сәнә июнь 22, 23, 25 көннәрендә башкортлар съездында мөзакәрә кылынып, 23 маддәне гыйлавә итдектән соң, 120 дән зиядә вәкил тарафыннан кабул кылынды, имзаланды. Ике ляихәдә тәфавет [аерма] юк иде. Корылтай ляихәсе дә, башкортларның ляихәсе дә 1905 сәнәдә табгы кылынды. Бере дигәренең тәмам нөсхәседер, ягъни корылтай ляихәсе башкортлар съездында хәрфиян [хәрефкә хәреф] кабул кылынмыштыр.

Соңра Йосыф әфәнде Акчура җәнапләре ул ляихәләрне бераз тәгъдил итеп, бераз тәгъйир итте: вилаят ахундлары низамы бәдәлендә вилаят мәҗлесләре низамын язды; бәяннамәсе илә бәрабәр Оренбургта, 1908 сәнәдә табгы кылынды. Бәнем тәрҗемәм шул нөсхәдәндер, «яшел нөсхә»дәндер.

Текстны гарәп имласыннан кирилл алфавитына күчереп,
сүзлекне һәм аңлатмаларны Казан федераль университетының
Н.И. Лобачевский исемендәге фәнни китапханә хезмәткәре
***Шәрәфиева Рәисә Гамир** кызы әзерләде*